

جایگاه اجوبه‌های علمای بیرجند در مطالعات تاریخ محلی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۷/۱۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۲/۱۰/۵

زهرا علیزاده بیرجندی^۱

سمیرا عباسلو^۲

محمد حسن الهی زاده^۳

چکیده

در میان آثار قلمی و تألیفات علمای بیرجند، رساله‌ها و کتبی با نام اجوبه به چشم می‌خورد. اجوبه‌های علمای بیرجند، که مشتمل بر سؤالات شرعی، حقوقی، قضایی، اقتصادی و مباحث اجتماعی و هم‌چنین پاسخ‌هایی است که علما به این سؤالات داده‌اند این اجوبه‌ها از جنبه‌های گوناگون حائز اهمیت می‌باشند. علاوه بر اهمیت اجوبه‌ها به عنوان میراث فرهنگ دینی، این گونه آثار در بردارنده‌ی اطلاعات تاریخی، اجتماعی و سیاسی در خور توجهی هستند. در مقاله‌ی حاضر تلاش شده است براساس مطالعه‌ی کتابخانه‌ای و با اتکاء به اسناد و نسخ خطی معتبر، سهم اجوبه‌های علمای منطقه در مطالعات تاریخ محلی مورد بررسی و ارزیابی قرار گیرد. در این بررسی آخوند ملاعلی خراشادی، آخوند ملا محمدحسن هردنگی، شیخ محمدباقر آیتی گزاری که هم دارای اجوبه بوده‌اند و هم از چهره‌های شاخص در میان علما به لحاظ حل و فصل مسائل شرعی و شأن اجتماعی می‌باشند گزینش گردیده‌اند.

واژگان کلیدی: بیرجند، تاریخ محلی، اجوبه علما، محمدباقر آیتی، محمدحسن هردنگی، آخوند ملاعلی خراشادی.

۱. استادیار دانشگاه بیرجند. نویسنده مسؤول. Zalizadehbirjandi@birjand.ac.ir .

۲. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی دانشگاه بیرجند. Samiraabbaslu@yahoo.com

۳. عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند.

مقدمه

در مطالعات تاریخ محلی بیرجند، کمبود اطلاعات پیرامون حیات اجتماعی و اقتصادی مردم این منطقه، دشواری‌های جدی را برای محققان تاریخ محلی به وجود آورده است. متون تاریخی، اسناد آرشیوی، روزنامه‌ها و برخی نسخ خطی می‌توانند تا حدودی راه‌گشای محققان این حوزه باشند. یکی از راه‌های دستیابی به اطلاعات در باب تاریخ محلی، متون دینی و آثار و تألیفات مربوط به متولیان دین و علمای مذهبی است. در میان آثار قلمی علمای این منطقه، اجوبه‌ها یکی از منابع در خور توجه برای مطالعه‌ی وجوه و زوایای گوناگون حیات اجتماعی و اقتصادی مردم بیرجند به‌شمار می‌آید. با توجه به اهمیت آثار مذکور، این پژوهش به دنبال پاسخ‌گویی به این سؤال اساسی است که اجوبه‌های علمای بیرجند چه جایگاهی در مطالعات تاریخ محلی دارند؟ در باب پیشینه‌ی این موضوع، تا کنون مقاله یا کتاب و پژوهش مستقلی نگاشته نشده است.

تعریف اجوبه

قبل از پرداختن به موضوع اصلی، لازم است که توضیحی در مورد اجوبه^۱ بیان گردد. اجوبه‌ها، مجموعه‌ای از پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی هستند که تحت عنوان سؤال و جواب و یا اجوبه‌المسائل و یا جواب‌المسائل، گردآوری و تنظیم شده‌اند. این آثار مکتوب باقی مانده از محدثان و فقهای شیعه در بردارنده‌ی بخش قابل توجهی از معارف اسلامی و فرهنگ اصیل شیعی است. منشأ و خاستگاه پیدایش اجوبه‌ها و تقریراتی از این دست، به ائمه اطهار (ع) باز می‌گردد (اباذری، ۱۳۹۰: ۷۴).

به منظور بررسی جایگاه اجوبه‌ها در تاریخ محلی، سه عالم مهم منطقه بیرجند به نام‌های آخوند ملاعلی خراشادی، آخوند محمدحسن هردنگی و شیخ محمدباقر آیتی، که از چهره‌های شاخص در میان علمای این منطقه از لحاظ حل و فصل مسائل شرعی و شأن اجتماعی بوده‌اند، انتخاب شده و اجوبه‌های آنان را براساس مضمون و محتوایشان در حول موضوعات اعتقادی و شرعی، اقتصادی، حقوقی و ارثی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

۱. اجوبه: (تک: جواب)، پاسخ‌ها (پرتو، ۱۳۷۳: ۵۰).

آخوند ملا علی خراشادی (م ۱۲۹۷ ق.)

علی بن محمد ولی قاینی خراشادی از علمای بزرگ و مجتهدین به‌نام منطقه قاین در عصر قاجار می‌باشد. ایشان در میان مردم منطقه با نام آخوند ملاعلی معروف بوده است. امیر علم خان حشمت‌الملک در کمال احترام با ایشان رفتار می‌کرد و رابطه خوبی بین این امیر و عالم وجود داشت. آخوند نیز از هرگونه مساعدت به حکومت کوتاهی نمی‌کرد و هرگاه برای ولایت قاین مسأله‌ای پیش می‌آمد وی به دربار تهران مراجعت می‌کرد و آن را اصلاح می‌نمود. او نقش مهمی در ترویج احکام شریعت و مساعدت مردمان بی‌بضاعت داشت (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۵۴).

آیت الله شیخ محمدحسین آیتی (۱۳۷۱: ۲۸۰) در کتاب بهارستان خود، از ایشان به عنوان عالم علامه و جامع به علوم تبحر و تحقیق نام برده است.

خانلرخان در سفرنامه خود از او بسیار یاد می‌کند و او را به‌دلیل برخورداری از حسن اخلاق، بشاشیت و شوخ طبعی می‌ستاید (اعتصام‌الملک، ۱۳۵۱: ۱۷۹).

هم‌چنین در جایی دیگر از کتابش به واگذاری امور شرعی بیرجند به ملاعلی توسط امیر علم خان اشاره می‌کند: «... قدری با امیر در باب امور شرع بیرجند حرف زدم قرار شد آخوند ملاعلی را بیاورند و امور را به ایشان تفویض کنند...» (همان: ۱۷۹). آخوند سرانجام در ۱۲۹۷ ق. چشم از جهان فرو بست (آیتی، ۱۳۷۱: ۲۸۱). از ملاعلی خراشادی تألیفات بسیاری در زمینه رساله‌های سؤال و جواب به جای مانده است که هیچ یک از آنها به چاپ نرسیده‌اند و به‌صورت نسخه خطی می‌باشند در ذیل به مختصری از آنها اشاره می‌شود:

۱- هدایه المتدینین: این اثر قرن سیزدهم هـ ق به احتمال قریب به یقین با خط مؤلف نگارش یافته است و دارای ۱۴۱ برگ و از نوع کاغذ الوان و مشتمل بر یک مقدمه، چند فصل و خاتمه می‌باشد. در مقدمه این کتاب به تعاریف مختلف نماز، احکام آن و نیز معانی لغوی آن پرداخته است و نویسنده با اشاره به آیات و احادیث و کتاب‌های گوناگون، گفته‌های خود را تصدیق می‌نماید. این کتاب از صفحه ۸۶ به‌صورت سؤال و جواب می‌باشد.

۲- منجی العالمین: این رساله نیز توسط علی بن محمد ولی خراشادی در قرن ۱۳ ق. نوشته شده است. در مقدمه کتاب آورده که به «جهت اجابت التماس برخی محبین» نگاشته شده به همین منظور به «منجی العالمین» معروف گردیده است. دارای یک مقدمه و دو باب و یک خاتمه می‌باشد و در مقدمه آن، به بلوغ و شرایط تکلیف پرداخته است. این نسخه خطی دارای ۳۵ برگ از نوع کاغذ الوان، و زبان عربی نگاشته در این نسخه، بسیار سطحی و در حد متوسط رو به ضعیف می‌باشد. منجی العالمین بنا بر شواهدی که در متن وجود دارد می‌تواند از تقریرات درسی آخوند باشد که توسط یکی از شاگردان وی نگاشته شده است. رساله موجود در بردارنده‌ی احکامی در مورد نماز و طهارت و از صفحه ۱۶ آن به صورت سؤال و جواب در احکام و مسائل شرعی آمده است.

۳- مجموعه سؤال و جواب: اثر دیگر این عالم بزرگ می‌باشد که دارای ۱۷۶ برگ و دو برگ الحاقی در خاتمه می‌باشد. نوع کاغذ این اثر از نوع نازل فرنگی الوان است. امتیاز ویژه این اثر در مقدمه‌اش می‌باشد که به‌طور مفصل در ۲۲ برگ به ذکر نام ناصرالدین شاه و امراء قاجار چون حسام السلطنه والی خراسان، امیر علم خان حاکم منطقه قائنات و شورش‌های موجود در منطقه چون شورش فرقه اسماعیلیه پرداخته است که از حیث تاریخی دارای اهمیت بسیاری می‌باشد. این نسخه خطی ارزشمند به صورت سؤال و جواب و در باب مسائل مختلف اجتماعی، و در خاتمه دارای افتادگی و از نشانه‌های متعدد می‌توان گفت نوعی از تعزیرات^۱ می‌باشد که توسط مستعین گردآوری گردیده است.

مسائل تاریخ اجتماعی موجود در سه اجوبه فوق را می‌توان در این سه دسته خلاصه نمود:

- مسائل شرعی و اعتقادی شامل سؤالاتی در باب نماز، طهارت، زکات، وضو، حج، حجاب، حلال و حرام بودن، بلوغ و ویژگی‌های آن، وقف اموال، نمازهای واجب و تقدم شان بر یگدیگر، استعمال طلا و نقره، نجاست و چگونگی پاک کردن آن، آیات و احادیث و ادعیه مختلف و مسائل مطرح در آن‌ها، حق الناس، اسراف و تبذیر، خیانت در اموال مردم، دروغ‌گویی، پرسش از پیشامدهای طبیعی و حوادث خارق‌العاده، اعتقادات و

۱. نهادهی است که در آن‌جا میزان مجازات افراد خاطی تعیین و اجرا می‌شود (دهخدا، ذیل «تعزیر»).

باورهای عامیانه مردم، امر به معروف و نهی از منکر، مراسم تشییع و دفن، مسائل غذایی و تغذیه و غیره می‌باشند.

سؤالات بسیاری در اجوبه‌های آخوند خراشادی به صورت عربی می‌باشند و این نشان دهنده‌ی این است که احتمالاً سؤال کنندگان نیز به این زبان واقف بوده‌اند. از سوی دیگر، می‌توان گفت شاید این سؤالات از جانب مردم عادی نبوده است، بلکه از جانب علمای دیگری یا شاگردان این عالم بوده است که از آخوند می‌پرسیدند، که بیان‌گر آگاهی این عالم و جایگاهش در میان سایر علما و صاحب رأی بودن اوست. نمونه‌هایی از این سؤالات در ذیل بیان شده است:

سؤالات طرح شده به نوعی پیوندی با یکی از ابعاد حیات اجتماعی مردم دارند. چنان‌که سؤال ذیل به نوعی از تقید مردم در رعایت احکام شریعت در باب خوراکی‌ها و طهارت آن‌ها حکایت می‌کند.

سؤال ۱: تخم‌مرغ هرگاه در آن خون قلیل دیده شود پاک است یا نه؟ جواب: حکم به نجاست مشکل است (خراشادی، ۱۲۴۸ق: ۱۹۹).

سؤال ۲: چه سبب دارد که اهل سنت با آن‌که قائل شده‌اند به منع از داخل کردن چیزی در نماز و قرآن، جایز داشته‌اند گفتن آمین را بعد از حمد و اهل تشیع بعد از حمد، الحمدلله رب العالمین می‌گویند؟ جواب: چون اهل تشیع جزم دارند به حصول هدایت مسئله در آیه شریفه اهدنا الصراط المستقیم لهذا می‌گویند الحمدلله رب العالمین و اهل سنت چون که در شک در حصول آن می‌باشند لهذا می‌گویند آمین و الله هو العالم (همان: ۲۷۵).

این سؤال ناظر به اختلاف در میان فرقه‌های اسلامی در انجام تکالیف دینی می‌باشد. سؤال ۳: زنی در میان هفت مرد نشسته بود و می‌گفت دو تا از برادر و دو تا برادرزاده و یکی داماد و یکی دیگر بنده و یکی شوهر من است و همه از یک مادرند چگونه می‌شود؟ جواب: این زن کنیز خود را به غلام تزویج کرده و پسری از او حاصل شده و طلاق از غلام گرفته زن پدر آن زن شده و دو پسر از او به هم رسیده و باز طلاق از پدر آن زن گرفته به برادر مادری آن زن شده و دو پسر از او به هم رسیده بعد از طلاق از او به

مرد اجنبی شوهر نموده نیز از او دو پسر به هم رسیده و آن زن زوج یک پسر شده و دختر خود را که از شوهر سابقش داشته زن آن پسر دیگر کرده (خراشادی، بی تا: ۲۰). این سؤال از نمونه سؤالات نادری است که بیشتر به معما شباهت دارد و احتمال دارد که این گونه سؤالات از سوی شاگردان مرحوم آخوند پرسیده شده باشند یا به احتمال ضعیف تر، از سوی علمای دیگری یا حتی افرادی که قصد سنجش هوش و ذکاوت آخوند ملاعلی خراشادی را داشته اند، مطلب دیگری که از دل این سؤال می توان استنباط کرد نوع ازدواج ها و پیوندهای سببی و نسبی در آن روزگار است. که خود مبحث جالبی برای مطالعات جامعه شناسی و مردم شناسی به ویژه در ارتباط با اقسام خانواده ها در آن دوران می باشد. (همان: ۴۰).

سؤال ۴: چه معنی دارد این حدیث «من عرف الحق لم یعبد الحق»؟ جواب: قیل معنا لم یجد الحق من العبود الی السجود (همان: ۶۱).

سؤال ۵: چگونه می شود دختر و پسری در حین رضاع دو سال تمام از یک پستان و شیر یک مرد [زن] شیر خورده باشند شرایط رضاع محقق شده باشد مع ذلک محرم یکدیگر نباشند و بر یکدیگر حرام نشوند؟ جواب: هرگاه شیر از زنا به هم رسیده باشد یا بدون حمل حاصل شده باشد یا مدت مدیده از وضع حمل گذشته باشد و شیر منقطع شده باشد بعد ذلک [ناخوانا] نموده باشد بر چنین رضاعی محرمیت و حرمتی مرتبت [مرتبط] نمی شود (همان: ۸۱).

سؤال فوق نوعی از روابط اجتماعی و نحوه ی ارتباط با محارم و غیر محارم را مشخص می کند و نشان می دهد که جامعه قاینات به دلیل بافت مذهبی، دغدغه هایی از این قبیل را داشته است.

سؤال ۶: بیان فرمایید که بر شوهر؛ دادن تنباکو و چای و قهوه به زن واجب است یا نه؟ جواب: واجب نیست (همان: ۲۴۵).

سؤالاتی که مضمون اقتصادی دارند، مباحثی نظیر مسائل ملکی و ارضی، اقطاعات، وقف، داد و ستد و امور تجاری و معاملات، اجاره بها، واحدهای سنجش (من، زرع)، مشاغل (بنایی و ساختمان سازی)، دام و طیور، زراعت و کشاورزی، در این دسته جای

می‌گیرند.

سؤال ۱: هرگاه کسی ملکی را وقف کند بر فقرا باید به جمیع فقراء داد یا نه؟ جواب: اگر مقید [قید] کرده آن را به فقراء محلی، به مقتضای آن باید عمل نمود و اگر علی‌الاطلاق وقف کرده بلاخلاف بلکه اجماعاً صرف آن به جمیع فقراء واجب نیست و نیز صرف به جمیع فقراء جرح عظیم بلکه تکلیف مالایطاق است و بلا اشکال تتبع غایب از بلد وقف واجب نیست بلکه اقتضای جایز است بر فقراء حاضرین در بلد (خراشادی، ۱۲۴۸ق: ۱۱۳).

سؤال ۲: کسی اجیر^۱ کسی شده که حوضی بسازد که طولش و عرضش و عمقش هر یک ده زرع باشد اما حوض ساخته شده است که هر یک از طول و عرض و عمقش پنج زرع است آیا چقدر اجره دارد؟ جواب: اجیر مزبوره عمل نکرده [ناخوانا] مستأجر علیه است زیرا که مبلغ حوض مفروض به طور تکسیر [ناخوانا] زرع است بعد از ضرب ده زرع طول در ده زرع عرض و ضرب این دو در ده زرع عمق و مبلغ مرحمت عمل اجیر صد و بیست و پنج زرع است بعد از ضرب پنج زرع طول در پنج زرع عرض و ضرب این بیست و پنج در پنج زرع عمق پس اگر اجیر مزبور را مستحق اجره بدانیم باید نصف آن به او داده شود (همان: ۱۴۶).

سؤال ۳: کسی بیست حیوان از شتر و گاو و گوسفند خریده است به بیست ریال از قرار شتری سه ریال و گاوی یک ریال و گوسفندی نیم ریال عدد هر یک از این‌ها چند است؟ جواب: ممکن است که یک شتر و پانزده گاو و چهار گوسفند باشد یا دو شتر و ده گاو و هشت گوسفند (خراشادی، بی تا: ۲۳).

مورد فوق هم نمونه‌ی دیگری از سؤالات معماگونه است که آخوند به آن پاسخ داده و این مطلب نشان می‌دهد که علما علاوه بر تسلط بر احکام دین و علوم شرعی می‌بایست در زمینه‌ی ریاضیات و حساب و سایر علوم دیگر تبحر داشته باشند. اقتصاد بیرجند در آن روزگار بر بنیان زمین‌داری و زراعت به شیوه‌ی سنتی، تولیدات و صنایع دستی، قالببافی، بازرگانی، تجارت‌های محدود (خارجی) و تولیدات دامی بود.

۱. کسی که طبق قرارداد در برابر کاری که انجام می‌دهد مستحق اجرت است.

به همین دلیل، بیشتر سؤالات مطرح شده مردم این منطقه از علما در حوزه‌ی اقتصادی و ملکی حول همین محورها و برحسب همین مقتضیات سیاسی و اقتصادی بود. برای نمونه:

سؤال ۴: زید عمرو را وصی خود کرده است که ملک مرا به فروش به ده تومان و نعلش مرا در بابت قیمت آن به نجف اشرف دفن نما و عمرو ملک مذکور را از برای خود به همین مبلغ خریده است اما وارث زید با عمرو منازعه دارد و می‌گوید که این بیع صحیح نیست و عمرو می‌گوید صحیح است قول کدام یک مسموع است؟ جواب: بسم الله تعالی: قول عمرو مسموع است (همان: ۲۷۳).

- مسائل ارثی و حقوقی که مشتمل بر مسائلی چون میزان عدالت و شرایط یک فرد عادل برای این که بتواند در میان مردم حکم کند، عقد و نکاح، مشکلات عده، طلاق، زنا، وضعیت ارث و نحوه‌ی تقسیم آن، جهازیه، مهریه، نفقه، اجرت المثل، سزای اعمال مختلف (زنا، دزدی، شراب‌خواری و غیره)، جراحات و جنایات، دیات و قصاص، تجاوز و همچنین در مورد شهادت دادن و شرایط آن در محاکم قضایی، مسائل خانوادگی (رعایت حقوق طرفین، تکالیف و وظایف زن و مرد و نقششان در اجتماع، مسائل زناشویی و ... و غیره. برای نمونه:

سؤال ۱: هرگاه زید بر عمرو دعوی کند و یک شاهد اقامه نماید و قبل از آن که قسم یاد کند بمیرد و وارثش بخواهد قسم کند آیا اعاده شاهد واجب است یا نه؟ جواب: مسأله محل اشکال است و آن این است که وارث مدعی است و مدعی نمی‌تواند به پیش از اقامه شاهد قسم یاد نماید پس باید اعاده واجب باشد و این که وارث قائم مقام مورث است پس باید اقامه او کافی باشد لکن احتمال اول اقوی است نظر به عموم ادله و عدم قیام دلیل مقرر بر قیام وارث مقام مورث (خراشادی، ۱۲۴۸: ۸۹).

سؤال ۲: پسر عم و پسر پسر عم کدام وارث است؟ جواب: با وجود پسر عم وارث او است و پسر پسر عم محروم از ارث است (همان: ۱۸۴).

سؤالات دیگری که در این اجوبه‌ها به چشم می‌خورد، سؤالات مربوط به طلاق است.

۱. اجرت همانند مثل این که شخصی بدون تعیین اجرت کاری انجام دهد که باید اجرت آن را با نظر عرف محل به او داد.

همان‌طور که در منابع مختلف آمده در نظام خانوادگی دوره‌ی قاجار، حق طلاق از آن مرد بود و درخواست طلاق می‌توانست با بهانه یا بدون آن توسط مرد صورت بگیرد (پولاک، ۱۳۶۸: ۱۵). در این دوره مسائلی که بیشتر منجر به طلاق می‌گردید نازایی و خروج از جاده عفاف و عیوب جسمی بود اما گاهی دلایل دیگری چون بد قدم بودن زن و غیره نیز مطرح می‌شد و مرد خیلی راحت می‌توانست زن را طلاق دهد. در مواردی نیز زن می‌توانست درخواست طلاق دهد و آن عدم دریافت نفقه، انحراف اخلاقی مرد یا ناتوانی جنسی و مسائلی دیگر از این دست بود (دروویل، ۱۳۴۸: ۱۲۶). که در اینجا به نمونه‌ای از این مسائل از اجوبه‌های آخوند خراشادی اشاره شده است. که در بردارنده‌ی بخشی از تاریخ اجتماعی و مسائل و مشکلات خانوادگی مطرح در بیرجند آن دوران می‌باشند.

سؤال ۳: شوهر زن خود را که مدخول بود مطلقه به طلاق رجعی کرده در بین عده رجوع نموده و بعد از چند روز نوشته است که از رجوع خود گذشتم آیا زوجیت به مجرد این باطل می‌شود یا محتاج به طلاق است؟ جواب: زن بعد از رجوع زوجه او شده ازاله علاقه زوجیت موقوف بر طلاق مجرد است و یا عدم طلاق زوجیت مستحبی است (همان: ۱۹۵-۱۹۶).

سؤال ۴: کسی جنایت بر کسی کرده بدون آن که جراحی به او برسانیده باشد و مع ذلک ثلث دیه بر او لازم شد؟ جواب: این کس پا بر شکم آزادی زده که به آن نجاست از او بیرون آمده است پس بر جانی قصاص به همان نحو یا الزام به ثلث دیه (خراشادی، بی تا: ۲۲).

اجوبه فوق نیز از سؤالات معما گونه است که بیشتر در اجوبه‌های آخوند خراشادی دیده می‌شود. خراشادی براساس حکم جاری شده نوع جرم را بیان کرده است و این مطلب تنوع سؤالات و شیوه‌های گوناگون طرح سؤال در اجوبه‌ها را نشان می‌دهد.

سؤال ۵: کسی به مسلمانی گفت ای یهودی و ریش او را کنده است و قرمساق به او گفته و دشنام دیگری هم داده چه باید کرد؟ جواب: از برای یهودی گفتن او را تأدیب باید کرد به بیست تازیانه و از برای قرمساق گفتن، اگر مراد مجرد اذیت است او را تأدیب

باید کرد و اگر مراد معنی متعارف قرمساق باشد او را حد قذف باید زد و از برای دشنام دیگر تأدیبش باید کرد مگر آن که دشنامش نسبت به زنا یا لواط باشد که در این صورت حد قذف که هشتاد تازیانه است لازم می‌آید و از برای کندن ریش اگر تمام ریش را کنده اگر تا یک سال عود نکند تمام خون‌بهای او [آن] شخص باید بدهد و اگر عود کند ثلث خون‌بها و اگر تمام را ازاله نکرده آن قدر کنده را مساحت می‌کنند و به حساب آن از خون‌بها می‌گیرند (همان: ۳۱).

محتوای این اجوبه در بردارنده اطلاعاتی در مورد روابط اجتماعی مشاجرات و درگیری‌های لفظی و فیزیکی میان آحاد جامعه می‌باشد.

سؤال ۶: دو زن در تاریکی زاییده‌اند یکی دختری و دیگری پسری و در خصوص پسر با یکدیگر نزاع دارند پسر متعلق به کدام یک است؟ جواب: در حدیث است که جناب امیرالمؤمنین علیه‌السلام فرمودند که شیر هر کدام که سنگین‌تر است پسر از او است و احتمال اعمال قرعه در این مقام قائم است قویاً (همان: ۸۱).

این اجوبه نشان می‌دهد که فرزند پسر در باور عامه تا چه اندازه مهم بوده که برسر آن نزاع صورت می‌گرفته در ضمن نحوه‌ی حل و فصل اینگونه اختلافات را می‌توان یافت. یکی از مسائل مهمی اجتماعی که در این اجوبه‌ها به چشم می‌خورد. سؤال‌های مربوط به برده، غلام، کنیزان و حقوق آن‌ها، نحوه‌ی مجازات و خلاصه همه احکام مربوط به این قشر است. اما باید توجه داشت که دوران قاجار نحوه‌ی برده‌داری در ایران به شکل اروپا نبود و برده‌ها فقط در امور خدماتی به‌کار گرفته می‌شدند. مردم مسلمان ایران با توجه به توصیه‌های قرآن در این مورد همواره روابط خوبی با بردگان و کنیزان خود داشتند. به‌طوری که حتی گفته شده وضعیت آن‌ها بسیار شبیه به فرزند خوانده در خانواده‌ها بود و به آن‌ها اجازه می‌دادند که در دارایی اربابان‌شان بعد مرگ یا قبل از آن شریک شوند. حتی در برخی موارد دادن بخشی از دارایی مالک به وی در صورت ازدواج او با زنی آزاد امر غیر معمول نبود (مارتین، ۱۳۸۹: ۲۶۲-۲۶۷). از این رو مسائل و مشکلات بسیاری در این زمینه برای مردم این منطقه پیش می‌آمد که برای حل این مسائل خود از عالمان‌شان یاری می‌خواستند. در این جا به موردی از این نوع سؤالات که

بیان‌گر وضعیت اجتماعی این منطقه می‌باشد اشاره شده است:

سؤال ۷: غلامی خواست گلوله بر گنجشک زند بر پای طفلی خورد و شکست چه باید کرد؟ جواب: چون که جنایت مفروضه بر سبیل خطا واقع شده است لهذا دیه آن بر آقای غلام لازم نیست بلی [ناخوانا] است ما بین دادن دیه و بین آن که غلام را به ولی طفل واگذار که دیه را از او استیفا نماید (همان: ۱۷۵).

آخوند ملا محمدحسن هردنگی (۱۲۶۰-۱۳۲۷ ق.)

آخوند ملا محمدحسن هردنگی از علما بزرگ منطقه قهستان بوده و در مراکز علمی قائنات، شخصیت علمی آن مرحوم بر احدی از دانشمندان آن عصر پوشیده نبوده است و فضلا وقت از محضر درس وی تلمذ می‌کردند (راشد، ۱۳۴۵: ۲؛ علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۱۰۴).

ایشان در سال ۱۲۶۰ ق. در قریه مبادی از توابع هردنگ قیس آباد متولد شد و در ۲۷ ذیعقده ۱۳۲۷ ق. پس از یک عمر زندگی شرافتمندانه به رحمت ایزدی پیوست. آرامگاهش هم اکنون در قبرستان عمومی دهکده مزبور بر فراز تلی باقیست (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۱۰۷). علاوه بر این دارای مرتبه اجتهاد بود و در صرف و نحو عربی، لغت و معانی، بیان و بدیع، عروض و منطق، تفسیر، کلام، رجال و درایه استاد بوده است. و بر هندسه و هیأت قدیمه نیز دستی داشت (غوث، ۱۳۹۱: ۴۰۰).

براساس اسناد موجود او مدت ۴۰ سال به عنوان هیأت امنای یکی از بلوک‌های نه‌گانه قهستان و مدت ۱۸ سال را مسؤولیت قضاوت و متولی موقوفات حاکم شرع بوده است و از سال ۱۳۱۳ ق. تا سال ۱۳۲۷ ق. به عنوان نایب آیت الله سید اسماعیل صدر موسوی در امورات حسبیه و با اجازه نقل حدیث روایت از سوی ایشان در ایالت قهستان مطرح بودند (غوث، ۱۳۹۱: ۴۰۱؛ علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۱۰۷). وی در سال ۱۲۸۳ ق. متأهل شد و در سال ۱۲۹۹ ق. به محل تولد خود که قریه مبادی بود بازگشت و در آن‌جا مدرسه‌ای را تأسیس کرد و در آن علوم مختلفی چون فقه، اصول، نجوم، هیأت، حساب و هندسه را تدریس می‌نمود (علیزاده بیرجندی، ۱۳۹۱: ۱۰۶).

پس از فوت سید ابوطالب قاینی در سال ۱۲۹۳ ق. تا پایان زندگی‌اش مدت ۳۴ سال در بیرجند و قاین به تدریس طلاب و شاگردان زیادی پرداخت و از محضر درس او مجتهدان بسیاری پا گرفتند. از جمله شاگردان او می‌توان به دایی ایشان (میر مکرّم) و دامادها و خواهرزاده‌هایش اشاره کرد (غوث، ۱۳۹۱: ۴۲۵).

ملا محمدحسن علاوه بر این که در میان مردم ارزش و احترام زیادی داشت در میان حکومت و حکومتیان نیز از جایگاه و شأن بالایی برخوردار بود. دستگاه حکومتی همواره از او حمایت می‌کرد. (همان: ۴۲۳-۴۲۵).

از القابی که سایر علما درباره او به کار برده‌اند، می‌توان به جایگاه او در حل و فصل مسائل اجتماعی و پاسخ‌گویی به سؤالات آحاد جامعه پی برد (همان: ۴۳۹-۴۴۰).

یکی از مهم‌ترین آثار هردنگی که در این‌جا مورد توجه است مجموعه "سؤال و جواب" او می‌باشد. که در پایان رساله اعتقادات و رساله توحید آمده است. هیچ‌کدام از آثار مذکور به چاپ نرسیده و به‌صورت نسخ خطی موجودند. این آثار در بردارنده‌ی اطلاعات بسیاری در زمینه اجتماعی می‌باشند که نگارنده در این مقاله آثار او را به سه دسته تقسیم بندی و برای هر کدام نمونه‌ای ذکر نموده است:

اجوبه‌های ملا محمدحسن هردنگی دو گونه اند: ۱. برخی از اجوبه‌ها مشتمل بر سؤال و جواب است. ۲. و در برخی دیگر صرفاً جواب آمده است، اما براساس محتوای جواب می‌توان به سؤال پی برد. در مورد این‌گونه اجوبه‌ها باید افزود که احتمالاً یا در جایی دیگری به مسأله اشاره شده، در صفحه‌ای جداگانه و یا این‌که عالم پاسخ دهنده صبر می‌کرد تا مجموعه‌ای از سؤال‌ها جمع شود آن‌گاه به آن‌ها پاسخ دهد. در اجوبه‌های مذکور مسائل متنوعی از مباحث اعتقادی و شرعی گرفته تا مسائل حقوقی، قضایی و اقتصادی طرح شده است.

با بررسی این مسائل می‌توان به فضای فکری، دغدغه‌های دینی، نگرش مردم، باورها و اعتقادات، گروه‌های نژادی، زبانی و مذهبی، روستایی و شهری، شکل زندگی و سکونت، ساختارهای طبقاتی، تعلیم و تربیت، اوقات فراغت و بیکاری، قانون‌ها و قواعد اخلاقی، آداب و رسوم، مناسک، جشن‌ها و سوگ‌های عمومی و خصوصی، افسانه‌ها و اساطیر رایج

و تمامی مسائل مبتلا به مردم را در این حوزه دست یافت و به درک روشنی از تاریخ اجتماعی آن دوره رسید. نمونه‌هایی از اجوبه‌های هردنگی در ذیل آمده است:

نمونه اجوبه ۱ سؤال ۱: زید مثلاً تولیت حسینیه صاحب جای را سو غصب کرده و از تصرف عمرو متولی بیرون کرده است، مر [مردمی] که تولیت را مال عمرو در تصرف زید عرض می‌دانند و عالمند به این که عمرو راضی به این که بروند در این حسینیه غصب بنشینند و گوش به روضه بدارند و شربت و قهوه میل نمایند آیا مباح است بر آن‌ها رفتن و صرف شربت یا نه بینوا توجروا؟ جواب: بسم الله الرحمن الرحیم در صورت مفروضه مباح نیست در غصب است و غصب الایات شرعیه عوامه و خاصه نیز مثل غصب اعیان است فی ۸ محرم الحرام من سنه ۱۳۰۸ (آرشیو اسناد خاندان هردنگی، سند شماره ۲).
نمونه اجوبه ۲ سؤال ۱: [آیا اصول دین و مذهب قابل تقلید می‌باشند؟] اول باید دانست که اصول دین و مذاهب قابل تقلید نیست بی‌آنکه در این دو اعتقاد مطلوب است و تقلید عمل به قول غیر است از دون ذلیل و اعتقاد در مهیت آن مأخوذ نیست پس عمل نمی‌شود در این دو تقلید کرد برای آن که مقصود اصلی از این دو نه عمل بلکه اعتقادات است و این مذهب مشهور اصحاب است و آیات و اخبار در مذمت تقلید بسیار وارد است تنها خداوند در مقام مذمت کفار می‌فرماید انا وجدنا آباءنا علی امه و انا علی آثارهم مقتدون و ایضاً می‌فرماید و لا تقف ما لیس لک به علم ان السمع و البصر و الفواد کل اولئک کان عنه مسئولا و می‌فرماید ان الظن لایغنی من الحق شیئاً و از این قبیل آیات بسیار است که همین را معضل و مشکلات را تسهیل نمود ... (آرشیو اسناد خاندان هردنگی).

نمونه‌هایی از اجوبه‌های هردنگی متضمن پاسخگویی به مشکلات ارثی و دعواهای خانوادگی است. در واقع این شیوه‌ی مرسوم بوده و مردم غالباً برای حل و فصل دعاوی خود و معضلات روزمره‌شان به علما مراجعه و از آنها کسب تکلیف می‌نمودند (الگار، ۱۳۶۹: ۱۹).

در این جا به نمونه‌هایی از سؤال‌های مربوط به مسائل حقوقی و قضایی منطقه بیرجند اشاره می‌شود. از آن جایی که به طور کتبی دادنامه یا مجموعه‌ای که شامل

۱. شماره‌گذاری اسناد آخوند ملا محمدحسن هردنگی براساس آن چه در آرشیو اسناد خانوادگی ایشان بوده است می‌باشد.

آرای قضایی علما باشد وجود ندارد (وحدتی شبیری، ۱۳۷۷: ۵۲) این اجوبه‌ها می‌توانند زوایایی از این موضوعات را برای محققان تاریخ محلی روشن نمایند. و با بررسی آن‌ها، به اطلاعات مهمی چون دستیابی به معضلات، درگیری‌های حقوقی و تعاملات اجتماعی آحاد مردم آن خطه دست یابند.

نمونه اجوبه ۲ سؤال ۲: عالمان ارجمند میرعلی بیگ را مرقوم آن که در باب زوجه پسر محمدقلی را والده و عشره و زوجه اخی‌اش بر ضعیفه داده‌اند و جناب مستطاب علام فهام عزیز مکرم مهربان آخوند ملا محمدحسن زید فضله ضرب‌های ضعیفه سیده را به شش تومان را [ناخوانا] دیه کرده‌اند لهذا مقرر کرده بود باید مبلغ مزبور را از ضاربین گرفته و تسلیم ضعیفه سیده نماید البته از قرار مرقومه تخلف نورزد فی شهر ذی‌الحجه سنه ۱۳۰۱ (آرشیو اسناد خاندان هردنگی، سند شماره ۰۰۱).

نمونه اجوبه ۱ سؤال ۲: زید فوت می‌شود و بعد از فوت او عمرو سندی بیرون می‌آورد که من از زید طلبکارم، وارث زید می‌گوید که من نمی‌دانم وجه این سند را به پدرم داده یا نه، وجه تو را می‌دهم لکن قسم یاد کن که این وجه را به پدرم داده‌ای. آیا می‌شود عمرو را چنین قسمی باور نمود در صورتی که هرگاه عمرو قسم را رد نماید وارث قسم می‌خورد که این وجه را به پدرم نداده‌ای؟ جواب: بسم الله تعالی شأنه عمرو باید ثابت کند طلب خود را از زید به بیته و قسم نیز بخورد و اگر بخواهد وارث زید را قسم بدهد اگر دعوی علم ایشان را به طلب دارد می‌تواند ایشان را قسم نفی العلم دهد نه آن که طلب ندارد بتا و جزماً و الله العالم (همانجا).

نمونه اجوبه ۱ سؤال ۳: مصالحه شرعیه نمود زید تمام حقوق و مهریه خود را که در ذمه عمرو داشتند عیناً و دیناً به انضمام و اجرت المثل زمان گذشته به فرزند بطنی خود و هم خیار فسخ را با خود به نفس‌ها گذاشتند که اگر مصالح لها خلاف رأی ایشان و والد خود رفتار می‌نماید اختیار با ایشان باشد و صیغه جاری شد. مرقوم بفرماید که صلحی که به این صورت واقع شود و مقید خود مصالحه باشد به ارث برده می‌شود یا مال مصالح لها به تنهایی است؟ جواب: بسم الله الرحمن الرحیم ظاهراً مقصود از سؤال آن است که خیار حق است که قابل از برای انتقال به سوی وارث باشد یا حکم است و یا حق است

که قابل از برای انتقال نباشد. گویا در خصوص مورد سؤال از قراری که از خارج مسموع شده غیر از این اشکال، اشکال دیگری هم هست و آن این است که بعضی از ورثه اجازه نموده اند و برخی نه، پس بهتر آن است که سؤال از تجزیه خیار هم بشود که بر فرض آن که خیار حق قابل انتقال باشد آیا قابل تجزیه هم هست یا خیر و کیفیت استحقاق قابل بودن از برای تجزیه و تقسیم باشد هم مثل خود استحقاق دشوار است. پس از هر دو سؤال فرموده تا جواب عرض نمایم ذی‌الحجه ۱۳۱۰ ق. (همان: ۳۱).

دقت در فتوای اجوبه‌هایی از این دست ما را با مباحث حقوق زوجه و مسائل مربوط به آن آشنا می‌سازد. از طریق بررسی این اجوبه‌ها می‌توان به اطلاعاتی در زمینه دعوای خانوادگی، مقدار مهریه‌ها، میزان دیه‌ها و غیره رسید. در ذیل به نمونه‌ای از این سؤال و جواب‌ها اشاره شده است که این جوابیه توسط ملا محمدحسن هردنگی نشان می‌دهد که علمای آن دوره، وظایفی را که امروز بر عهده‌ی برخی نهادهای جدید چون پزشکی قانونی و دادگاه‌های خانواده است را انجام می‌دادند.

نمونه اجوبه ۱ سؤال ۴: تب خوردگی^۱ زوجه مرحوم میر محمدحسین بیک ملاحظه شده سه موضع که چوب خورده بود و آثار سیاهی داشت طولاً به قدر سه گره و کمتر و عرضاً به قدر دو عرض ناخن بود. و از تقریر میر محمدحسین معلوم است که میر محمدعلی پسر میر محمدحسین ضرب را وارد آورده بر زوجه پدر خود و گویا چند نفر دیگر هم بوده‌اند صاحبان حکم شرعی دعوی [ناخوانا] [بالای سند] ناخن دست زوجه میر محمد حسین هم جراحت عارضه داشت. جواب: دیه سه موضع مایل سیاهی چهار مثقال و نیم طلای سکه‌دار است و جراحت ناخن باید قصاص شود اگر تراضی بر دیه حاصل شد نصف شتر که معادل پنج مثقال طلا است دیه می‌شود (همان: ۱۲۴).

برخورداری از زمین و به تبع آن دارا بودن سهم آب، ملاک ثروت، اعتبار و وجهه اجتماعی محسوب می‌شده است و آحاد جامعه آن روز تلاش بر این داشتند که بتوانند این دو ابزار ثروت و قدرت اجتماعی را به دست بیاورند. از این رو بخش عمده‌ای از دعاوی حقوقی مطرح در اجوبه‌ها به مسائل ملکی باز می‌گردد. مسائل ملکی به لحاظ ویژگی‌های

۱. تَبّ tapp: کتک، ضربه (این واژه تَاب نیز تلفظ می‌شود) (رضایی، ۱۳۷۳: ۱۳۵).

اقتصادی ایران و جایگاه اقتصاد کشاورزی در جامعه‌ی آن روزگار، محوریت ویژه‌ای در اجوبه‌ها دارد (فوران، ۱۳۸۶: ۱۸۹). نمونه‌هایی از اجوبه‌های ملکی در ذیل آمده است: نمونه اجوبه ۱ سؤال ۱: صاحب اختیارا در باب نیمروز آب که از مرحومه جده در مختاران مخلف شده، مرقوم فرمایید که به ارث بر ورثه تقسیط شد یا نه که نمی‌دانیم به چه قرار آمد که نشد حقیقت و مرقوم خواهید [ناخوانا]؟ جواب: مطاعاً مدظله در باب نیمروز مختاران و فیما بین فرموده‌اند که مرحوم جده مرحوم والد شما علی الله بقسمه فروختند در عوض سهم ضعفا خود چون تمام ملک شرعی بوده و وارث به عرف و جلوگیری قسط خود شدند در حرف جناب مستطاب علام فهام چند [ناخوانا] مدظله تقسیم کردند بر سر پنج وارث جد شما و قسمت هر وارث چهار ضمان الاربع حق‌شان خلاصه میان واقع سهمی است که عرض شد ما فی امرکم من مطاع مطاعاً سطوری که عرض شد اگر شما در شبهه [ناخوانا] لحظه جناب قبله [ناخوانا] موجود است (آرشیو اسناد خاندان هردنگی، سند شماره ۰۱۶).

نمونه اجوبه ۲ سؤال ۱: استخباری در باب زراعت سالارهای اکبرآباد اراضی دشت الونک را فرموده بودید بلی گودال پهلوی چاه عبدالی خالی و بند نوروز و قدری هم اراضی پشت جوی بندی را زراعت کرده‌اند بعضی از زراعین و خلاف شرع است زمینی که دو قسم اول را از دشت زراعت شده است در سابق و قسم آخر اگر چه زراعت سابقه آن را نمی‌دانم ولی عرفاً حریم دشت است و تصرف غیر خلاف شرع و قدری هم از اراضی تحت دشت را پل بست قدیمه است کربلایی عبدالرضا بیک مانع زراعت شده و های و هوئی هم کرده که اگر زراعت بسته شما را خواهیم زد ولی زراعت تا آمدن حقیر نکرده‌اند همین منع کردن آن صورت شرعی ندارد زیرا که اراضی دشت است [ناخوانا] قل الحاصل فی شهر رجب المرجب سنه ۱۳۰۳ (آرشیو اسناد خاندان هردنگی، سند شماره ۰۰۶).

شیخ محمد باقر آیتی (۱۲۷۶-۱۳۵۲ ق.)

محمدباقر فرزند ملا محمدحسن بن اسدالله از فقهای بزرگ شیعه می‌باشد. پس

از آموختن مقدمات علوم در روستای محل تولد خویش^۱ به مشهد رفت و در مدرسه میرزا جعفر فقه، اصول و حکمت را آموخت. در این دوران به کلاس‌های درس میرزا علیرضا مدرس سبزواری، حاج میرزا هدایت الله مجتهد ابهری نیز رفته است. اما یکی از مهمترین اساتیدش در این مدرسه سید ابوطالب بن ابی‌تراب حسینی قاینی بودند. پس از مدتی رهسپار عراق گردید و در آنجا در کلاس اساتیدی چون میرزا حبیب‌الله رشتی، میرزا محمدحسن شیرازی، شیخ محمد استرآبادی، محمدحسن مامقانی، میرزا حسین نوری و شیخ جعفر شوشتری حضور یافت و کسب فیض نمود. و سرانجام در سن ۲۲ سالگی به درجه اجتهاد رسید (خسروی، ۱۳۹۱: ۳۲).

ایشان در سال ۱۳۰۵ ق. از مکه بازگشت و در شهر بیرجند ساکن شد. تبحر و اشراف آیتی در امور فقهی به حدی بود که خود در این مورد می‌فرمود: «برای من میسر است بدون مراجعه به کتب فقهی، فقه را از طهارت تا دیات با اشاره به فتاوی فقه‌های بزرگ در هر مسأله بنویسم». او آگاهی فراوانی در زمینه کتب مذاهب و آرای مطرح در میان ملل و نحل مختلف و مسائل ما بین فرق گوناگون داشت چنانچه در مرقومات دولتی هرات از او به عنوان مفتی الفریقین یاد می‌شد (آیتی، ۱۳۷۱: ۳۰۶-۳۱۱).

شیخ محمدباقر، حاکم شرعی مردم بیرجند بود و به امور مختلف فرهنگی، اجتماعی این منطقه توجه داشت. از سوی دیگر، با حکمای محلی نیز در ارتباط بود و حکام محلی به واسطه مقام و منزلت بالای علمی و اجتماعی ایشان به او احساس نیاز می‌کردند و در مسائل مختلف خود به او مراجعه می‌نمودند. علاوه بر این او تصدی اوقاف منطقه را نیز داشت و این مسأله باعث ارتباط بیشتر او با مردم می‌شد (خسروی، ۱۳۹۱: ۳۸).

آیتی صاحب آرا و فتاوی ارزنده‌ای می‌باشد که از جمله آن‌ها می‌توان به وجوب عینی، نماز جمعه، وجوب بقا بر تقلید میت اعلم، جواز طلاق شخص مفقوده بعد از چهار سال، عدم تفضیل در ارث زوجه بین ذات الولد و غیر آن که موجب خیار بودن عسر و فقر زوج برای زوجه می‌شود اشاره کرد. (مدرس تبریزی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۳۰۵).

از آیت‌الله شیخ محمدباقر آیتی کتاب‌ها و رساله‌های فراوانی در زمینه فقه، اصول،

۱. گازار، روستایی بین بیرجند و قاین می‌باشد.

تفسیر، حدیث، تاریخ، رجال، درایه، شعر، ادب و غیره باقی مانده است که اکثر این آثار، به خط خودش در کتابخانه آیت الله العظمی مرعشی نجفی وجود دارند (خسروی، ۱۳۹۱: ۴۳-۴۴). اما آثاری که با عنوان رساله‌های پرسش و پاسخ باشند خیلی محدود هستند ولی قابل تأمل بسیاری می‌باشند از جمله این آثار:

- أجوبه المسائل الواردة من ماورالنهر (خسروی، ۱۳۹۱: ۴۵).

- جامع الفقه، که کتابی در فقه و به زبان فارسی در اجوبه مسائل مختلف می‌باشد

(تهرانی، ۱۳۷۲: ج ۵/۶۴).

در اجوبه‌های آیتی نیز اطلاعات مهمی در زمینه حقوقی و ارثی، روابط خانوادگی، موقوفات و سایر مباحث اجتماعی موجود است که در ذیل به نمونه‌هایی از آن اشاره می‌شود:

سؤال ۱: هند پس از فوت شوهرش زید، سندی را که به خط و خاتم [مهر] زید است را اظهار و ارائه می‌دارد که در آن به صراحت مرقوم است که هند زوجه دائمه من است و مهرش فلان مبلغ و یقین است، که این خط، خط زید است و گمان اشتباه و التباس نمی‌رود ولی ذکری از عاقدین در آن نیست و کسی دیگر رسم آن را شهادت و مهر ننموده آیا در این صورت به این سند عمل می‌شود و چهاریک و یا هشتیک از مخلفات [اموال] را می‌برد یا خیر. مسئله دیگر زوجان ممتعان [هر دو زوج] مرحومه شده‌اند و هند مرحومه در ایام حیوت [حیات] حق خود را که از زید شوهر باو [به او] رسیده است بطور تزلزل و عدم تصرف صلح نموده [داده است]، و آن کس همان خط و مهر زید را بوصف معروض در متن ارائه داده است و مطالبه حق مصالحه را می‌کند آیا این صورت ثانویه با آن صورت اولیه فرق دارد یا خیر؟ جواب: بسم الله تعالی. سند مزبور بمجرده حجه نیست و محتاج است به مرافعه مثل مسئله دیگر والله العالم [دو مسأله‌ای که مطرح شد نیاز به مرافعه در محضر شرعی دارد و سندی را که ارائه نموده‌اند به تنهایی نمی‌تواند ملاک قرار بگیرد] (آرشیو اسناد شخصی محمد باقر آیتی، سند شماره ۱۱).

سؤال ۲: پدری به فرزند خود تمام مایملک را صلح نمود [داده] مقید به شرایطی و فرزند در حیات پدر فوت شده [است] و از او دو نفر وارث مثلاً باقی مانده که یک سوم

این اموال به این دو نفر رسیده است. این دو نفر هم تمام این اموال را به جد خود با توجه به شرایطی داده‌اند، از قبیل این شروط که این اموال به هیچ کس دیگر انتقال نیابد و هیچوقت وقف نشود و تمام منافع آن پس از فوت جد به اینها برسد، تا اینکه یکی از این دو نفر در زمان زندگی جدش از دنیا رفته است و از او وارثی مانده است، پس از مرگ جد منافع اموال باقی است؛ در این صورت این منافع به فردی که زنده مانده است می‌رسد و یا وارثانی که از فرد مرده وجود دارند نیز از این اموال حق می‌برند؟ جواب: صلح این دو پسر به جد خودشان بشرط آنکه بعد از فوت جد به این دو نفر برگردد از اصل نزد فقها اعلام باطل است، و صلح پدر به پسر موقوف با توجه به شرایطی اشکال ندارد و باید مطابق با کتاب خدا باشد (آرشیو اسناد شخصی محمدباقر آیتی، سند شماره ۳۱).

- اثر مهم دیگری در این زمینه «لبّ الخطاب فی ردّ شبهات اهل کتاب» است. که شامل ۹۹ برگ و به زبان فارسی می‌باشد. در صفحه آغازین این نسخه خطی آمده است، که این رساله لبّ الخطاب فی ردّ شبهات اهل کتاب نام دارد و بیان شده است که این رساله، به منظور آسان کردن کار طلاب مبتدی و جواب‌گویی به احکام و فرایض دینی، آشکار کردن بدعت‌های موجود در دین و روش‌های مقابله با آنها توسط محمد باقر بن مولی محمدحسن متولد بیرجند به شیوه‌ی سؤال و جواب نگاشته شده است.. این اثر حاوی اطلاعات زیادی در زمینه اجتماعی می‌باشد. نسخه اصل این کتاب در کتابخانه آیت الله مرعشی به شماره ۳۴۱۱ و در کتابخانه ملی ایران نیز موجود می‌باشد. این کتاب در بردارنده‌ی اطلاعات بسیاری در زمینه‌های ذیل است:

۱- مسائل دینی و اعتقادی مردم: مسائلی هم‌چون دعوت به حکمت و برهان در دین اسلام، وجود و عدم، وجوب عینی و کفائی، نفی شریک برای خداوند، استحاله‌ی تعدد قدما، سؤالاتی در مورد پیامبر (معصومیت، معجزاتش و غیره)، تعریف واژه‌های خاصی چون طبع و دهر، ملت و دین، منهای و شریعت، معجزه و سحر و توضیح معانی آنها (آیتی، بی تا: ۷۰) آیتی در بحث واجب‌الوجود بودن خداوند ابتکار به خرج داده و پاسخ یکی از سؤال کنندگان را با سؤالاتی از خودش در باب بدیهیاتی مثل سؤال از اعضای بدن انسان و ویژگی‌های هستی چون حرکت و نحوه‌ی خلقت زمین و ستارگان پاسخ

گفته است (همان: ۱-۸) و بدین سان مباحث را برای همه مردم قابل فهم ساخته است.

۲- مسائل جدید و علوم مختلف: مثل سؤالاتی در باب حرکت زمین و آسمان پاسخ گفته است و در همین مورد نیز به جایگاه عبدالعلی بیرجندی در منطقه اشاره دارد و نشان می‌دهد که در منطقه حتی او را در حد خواجه نصیر طوسی می‌دانستند (همان: ۶)

۳- مسائل کلامی و اعتقادات سایر ادیان: شامل سؤالاتی در مورد تثلیث نصاری و باورهایی که در مورد گرایش‌های دینی موجود در جامعه و دلایل تحریف کتب مقدس می‌باشد (همان: ۸-۳۳).

مهمترین مسأله‌ای که در این رساله به چشم می‌خورد جدال با اهل کتاب و هدایت و ارشاد مردم است. ایشان با پاسخ‌گویی به سؤالات مطرح شده در این زمینه و آوردن تمثیل‌ها سعی بر آن دارد به هدایت گروه‌هایی از مردم بپردازد که برخی باورهای اهل کتاب، بر آن‌ها اثر گذارده است. او با دلایل بسیار به رد شبهات موجود در میان اهل کتاب، می‌پردازد. حتی در جایی از رساله، به نقش مهم علما به عنوان دفع کننده شبهات وارده بر دین اشاره دارد و جایگاه آن‌ها را در این زمینه، با توجه به آیات و احادیث موجود حتی بالاتر از مجاهدین در میدان مجاهده با کفار دانسته است (همان: ۳). نمونه‌هایی از این سؤال و جواب‌ها از رساله مذکور در اینجا آورده شده است:

سؤال ۱: آیا مجادله در دین و ارشاد بطریق مسلمین جایز است یا نه؟ جواب: برای علماء حقّانی و عارفان بطرق استدلال و مبانی در شبهات از اهل جهالات جایز بلکه واجب است و بر ناقصان چیزندان و خورد سنّان ضعیف الایمان حرام است بلکه حواله دهند بعلماء کاملین و متکلمین ماهرین چنان‌چه در فروع واجب متکلمان به فقهای متبحرین (همان: ۱).

سؤال ۲: فرق میان معجزه و سحر را بیان کنید؟ جواب: معجزه آن است که به واسطه کمال نفس بدون توسط آلات آن اسباب باشد که حاضرین اطلاع بر آن نیابند و مقرون به ادعا باشد و حکمت الهیه حقیقت او را روشن می‌سازد و کاذب را رسوا می‌کند چنان که در حکایت موسی سحر شده و هاکذا در آن چه در تواریخ ذکر می‌شود و از قبیل اسباب است نه اعجاز (همان: ۷۰-۷۱).

نتیجه

از تحلیل و بررسی اجوبه‌های ارائه شده در مقاله حاضر، می‌توان به اهمیت این آثار و جایگاه اجوبه‌های علمای قاینات در مطالعات تاریخ محلی بیرجند پی برد. این اجوبه‌ها دارای قابلیت و ظرفیت زیادی برای بازگویی بسیاری از مسائل مطرح در تاریخ منطقه بیرجند می‌باشند و از طریق آن‌ها، می‌توان به زوایای مختلف اجتماعی، اقتصادی، سیاسی، فرهنگی منطقه بیرجند دست یافت که به شرح ذیل می‌باشند:

۱- مضامین اعتقادی و احکام شرعی شامل نماز، روزه، حجاب، غسل، حلال و حرام، طهارت و غیره؛

۲- مباحث اقتصادی شامل داد و ستدها، دام‌ها و طیور، شراکت، مسایل ملکی و ارضی، معاملات و اقطاع، وقفیات و غیره؛

۳- مباحث حقوقی شامل جرائم و جنایات، حکم‌ها و مجازات‌ها، رفتارهای اجتماعی و قواعد اخلاقی، وراثت و ارث، حقوق افراد، دعاوی افراد و شیوه حل و فصل آن‌ها توسط علما و غیره؛

۴- مباحث مربوط به نحوه برخورد با سایر فرق و گروه‌های مذهبی شامل ردّ شبهات، مجاهده با کفار، تحریف کتب مقدس، اهل کتاب و غیره.

تمامی مباحث مطرح شده در بالا بخش‌هایی از حیات اجتماعی مردم این خطه و معضلات و مسائلی که با آن‌ها مواجه بوده‌اند را تشکیل می‌دهند. از این‌رو، اجوبه‌های علمای بیرجند برای محققان تاریخ‌های محلی بسیار کارآمد می‌باشند. در مقایسه‌ای که بین اجوبه‌های این سه عالم شده است اجوبه‌های آخوند ملاعلی خراشادی از لحاظ حجم و تنوع سؤالات نسبت به اجوبه‌های دو عالم دیگر برتری دارند و به مباحث بیشتری اختصاص دارند که در اجوبه‌های دیگر مشاهده نمی‌شود. مباحثی چون حجاب، مسائل زناشویی و خانوادگی، تغذیه، ورزش‌ها، بازی‌ها، وضعیت کنیزان و غلامان، افکار عمومی، روابط اجتماعی و مشاجرات مردم و غیره.

ولی آن‌چه در اجوبه‌های این سه عالم مشترک است تعدد سؤالات مربوط به مسائل ملکی و ارضی نسبت به سایر مسائل می‌باشد که نشان از اهمیت این موضوع در منطقه‌ی

بیرجند می‌باشد. بنابراین تمامی نمونه‌های ارائه شده از ظرفیت بالایی برای انعکاس رخداد‌های تاریخی این منطقه برخوردارند و سؤال‌های مطرح شده در این اجوبه‌ها، بیانگر دغدغه‌ها، ارزش‌ها، معضلات، روابط اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و نگرش‌ها و باورهای مذهبی این منطقه است.

منابع

۱. آیتی، محمدحسین (۱۳۷۱). بهارستان در تاریخ تراجم رجال قاینات و قهستان. مشهد: دانشگاه فردوسی.
۲. ابادری، عبدالرحیم (۱۳۹۰). تبارنامه حوزه و روحانیت از صدر اسلام تا پهلوی اول. تهران: سلمان فارسی.
۳. اعتصام الملک، میرزا خانلرخان (۱۳۵۱). سفرنامه میرزا خانلرخان اعتصام الملک. به کوشش منوچهر محمودی. تهران: منوچهر محمودی.
۴. الگار، حامد (۱۳۶۹). دین و دولت در ایران: نقش عالمان در دوره قاجار. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.
۵. پرتو، ابوالقاسم (۱۳۷۳). ویژه‌یاب فرهنگ برابره‌های پارسی واژگان بیگانه، ج ۱. تهران: اساطیر.
۶. پولاک، ادوارد (۱۳۶۸). ایران و ایرانیان. ترجمه کیکاووس جهانداری. تهران: خوارزمی.
۷. تهرانی، آقابزرگ (۱۳۷۲). مصنفات شیعه: ترجمه و تلخیص الذریعه الی تصانیف الشیعه. به اهتمام محمد آصف فکرت، ج ۱. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۸. جُرّ، خلیل (۱۳۷۲). فرهنگ عربی - فارسی لاروس: ترجمه کتاب المعجم العربی الحدیث. ترجمه‌ی حمید طبیبیان. تهران: امیرکبیر.
۹. خسروی، فاطمه (۱۳۹۱). "آیت الله شیخ محمدباقر آیتی گزاری و تحولات اجتماعی و فرهنگی بیرجند از ۱۲۶۶-۱۳۱۳ ش.". پایان‌نامه کارشناسی ارشد تاریخ ایران دوره اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند.

۱۰. دروویل، گاسپار (۱۳۴۸). *سفرنامه دروویل*. ترجمه جواد محیی. تهران: گوتنبرگ.
۱۱. دهخدا، علی اکبر (۱۳۴۵). *دانشگاه تهران دانشکده ادبیات و علوم انسانی سازمان لغت‌نامه*.
۱۲. راشد، محمدحسین (۱۳۴۵). کتاب منتشر نشده آخوند ملا محمدحسن هردنگی.
۱۳. رضایی، جمال (۱۳۷۳). *واژه‌نامه گویش بیرجند*. به اهتمام و هزینه محمود رفیعی. تهران: روزبهان.
۱۴. علیزاده بیرجندی، زهرا (۱۳۹۰). *تاریخ برگزیدگان و مشاهیر بیرجند*. تهران: فکر بکر.
۱۵. ----- (۱۳۹۱). *عالمان دین در خراسان جنوبی*. تهران: فکر بکر.
۱۶. غوث، کمال (۱۳۹۱). *گنج‌نامه ناحیه هردنگ*. به سفارش حوزه هنری خراسان جنوبی. تهران: فکر بکر.
۱۷. فوران، جان (۱۳۸۶). *مقاومت شکننده، تاریخ تحولات اجتماعی ایران از صفویه تا سال‌های پس از انقلاب اسلامی*. ترجمه احمد تدین. تهران: خدمات فرهنگی رسا.
۱۸. مارتین، ونسا (۱۳۸۹). *دوران قاجار، چانه‌زنی اعتراض و دولت در ایران قرن ۱۹*. ترجمه‌ی افسانه منفرد. تهران: کتاب آمه.
۱۹. مدرس تبریزی، میرزا محمد علی (۱۳۶۹). *ریحانه الادب فی التراجم المعروفین بالکنیه و اللقب یا کنی و القاب*. تهران: کتابفروشی خیام.
۲۰. وحدتی شبیری، حسن (۱۳۷۷). "پرسش‌ها و پاسخ‌های فقهی". *مجله آینه پژوهش*، ش ۴۹ (فروردین و اردیبهشت): ۵۰-۵۳.

اسناد

۱. آرشیو اسناد خاندان هردنگی (ملا محمدحسن هردنگی).
۲. آرشیو اسناد شخصی محمد باقر آیتی.

نسخ خطی

۱. آیتی، محمد باقر (بی تا). لب الخطاب فی ردّ شبهات اهل کتاب.
۲. خراشادی، علی بن محمد ولی (۱۲۴۸ ق.). هدایه المتدینین.
۳. ----- (بی تا). سؤال و جواب.
۴. ----- (۱۳۳۰ ق.). منجی العالمین.

